BEVEZETŐ

A magyarság Kárpát-medencei történetének legrégebbi időszakát kutatva a történettudomány és a történeti nyelvészet képviselői a modern kori tudományosság kezdeteitől kölcsönösen támaszkodnak egymás eredményeire. Ez a tudományos együttműködés és egymásra utaltság szükségszerűen következik a rendelkezésre álló – egyébként meglehetősen szűkös – források azonosságából. A honfoglalást követő századokból ránk maradt írásos dokumentumok a történészek ismereteinek legbiztosabb alapját jelentik, a nyelvészek számára pedig a magyar nyelv első írásos emlékeit adják. A két diszciplína eltérő érdeklődése és célja, valamint ezzel összefüggésben az elméleti és módszertani megközelítések különbözősége olyan ismereteket eredményeznek, amelyek – a tapasztalatok szerint – jól kiegészítik egymást. Az együttműködés a korábbi időszakokban leginkább olyan formában valósult meg, hogy a két szakterület képviselői egymás eredményeire támaszkodva, azokat többnyire kiindulópontként használva, saját eszköztárukkal új, immár saját kutatási területükre vonatkozó következtetéseket fogalmaztak meg. Minthogy azonban mind a történettudományon, mind a történeti nyelvészeten belül – ahogyan a tudományos vizsgálatokban általában is – sokféle elmélet, elképzelés megjelent és vitázott egymással az adott korra vonatkozóan is, a két tudományterület kapcsolata is egyre szövevényesebbé vált.

Ebben a helyzetben a történeti nyelvészet oldaláról változást hozott az a körülmény, hogy az 1980-as évek végétől megerősödött a nyelvtudománynak az a területe, amely – a névtudomány diszciplínájának jelentős fejlődésével összhangban – az Árpád-kor magyar szórványemlékeinek és azok kutatásának kitüntetett figyelmet szentelt. Az általános nyelvtörténeti keretbe ágyazott történeti személynév- és helynévkutatás előretörése Benkő Loránd és Kiss Lajos tevékenységével indult meg, de munkásságuknak igen komoly követőtábora alakult ki a fiatalabb generációk képviselőiből is. Jelentős támaszt nyújtott a munkálatoknak a történettudomány oldaláról a 20. század utolsó harmadában kiadott megbízható, kritikai szűrőn átment forráskiadványok és történeti földrajzi kötetek egész sora. A funkcionális nyelvészet és az onomasztika szemléletét és eredményeit hasznosító történeti nyelvészet úgy vonta kutatásai körébe az Árpád-kori források egyre szélesebb körét, hogy eközben elméleti alapjait és módszereit is megújította.

Az alábbi írások segítségével ezek közül szeretnénk bemutatni néhány új, szemléletformáló megközelítést. Az Árpád-kori forrásokban a magyar szókészlet elemei közül döntően hely- és személynevek fordulnak elő. Ezek nyelvészeti vizsgálatában hagyományosan az etimológiai elemzésnek van kitüntetett szerepe, amely az adott nyelvi elemek keletkezési körülményeinek feltárására törekszik. Ez a megközelítés az utóbbi időben kiegészült azzal, hogy a vizsgálat a nevek teljes

nyelvi történetét igyekszik végigkövetni; a helynév-rekonstrukciós eljárás emellett a neveket bonyolult rendszertani összefüggéseikben is vizsgálja. Ezt a lehetőséget mutatja be az alábbiakban Hoffmann István tanulmánya. A helynevek nyelvi jellegzetességeik alapján különböző típusokba sorolhatók, és ezekhez kronológiai jegyek rendelhetők. A típusok között megmutatkozó relatív időviszonyok egy-egy térség helynévmintázataiban is jól kirajzolódnak, és ezek alapján felvázolhatók a helynévrendszerek időbeli összefüggései. E megközelítés alkalmazására mutat példát Rácz Anita írása. A helynevek és a személynevek az Árpád-korban bonyolult kapcsolatokat mutatnak, és a fenti módszerekkel ezen a téren is újabb eredményekre juthatunk. Tóth Valéria tanulmánya ezt az összefüggésrendszert elemzi az Árpád-kor kulcsfontosságú történettudományi és nyelvtörténeti forrásának, Anonymus gesztájának a példáján. A nyelvtörténeti kutatások lehetőségét az utóbbi évtizedekben kibővítette az is, hogy egyre nagyobb figyelem irányult az úgynevezett bizonytalan kronológiai státuszú forrásokra. Póczos Rita írása azt veszi számba, hogy ennek révén milyen mértékben bővült a nyelvtörténeti vizsgálat alá vehető 11. századi források köre.

A fenti megújulási folyamatokkal összefüggésben alapvetően megváltozott a történeti nyelvészet művelőinek a történettudományhoz való viszonyulása is. A nyelvtörténészek munkájuk során a módszertani egyneműség követelményét szem előtt tartva a korábbiakhoz képest immár kevésbé törekednek arra, hogy a két tudományterület eredményeit egymásra építve összegezzék tudásukat, mivel ez az eljárás – a történeti diszciplínák bizonytalansági tényezőit is figyelembe véve – többnyire nem csökkenti, hanem sokkal inkább növeli a téves következtetések esélyét. Eredményesebbnek tűnik az az eljárás, amely a különböző tudományterületek eredményeit egymással szembesítve kívánja szolgálni az elengedhetetlen tudományos együttgondolkodást, a multidiszciplináris megközelítést. Írásainkkal a történettudomány és a történeti nyelvészet évszázados kapcsolatát szeretnénk tovább erősíteni, elmélyíteni oly módon, hogy egyúttal az együttműködésnek ezt az újfajta formáját is szorgalmazzuk.

Hoffmann István

Hoffmann István

HELYNÉV-REKONSTRUKCIÓ ÉS A HELYNEVEK KRONOLÓGIAI RÉTEGEI*

A magyarság korai történetének kutatásában a történettudomány fontos forrásai közé tartoznak a régi magyar nyelv emlékei is. Aligha tévedek azzal a megállapítással, hogy a nyelv gazdag elemkészletéből a történész szakma képviselőit mindig is a tulajdonnevek, közülük is a helynevek érdekelték leginkább. Ezek történeti forrásértékét a történettudósok a nyelvészeknél is korábban felismerték: a 19. század közepén elsőként a későbbi kiváló egyháztörténész, Révész Imre szorgalmazta a helynevek történeti érdekű összegyűjtését, 1864-ben pedig az ugyancsak történész Pesty Frigyes szervezte meg a mind a mai napig legszélesebb körben elvégzett helynévfeltáró munkát.[1]

A helynevek nyelvi vizsgálatát a magyar nyelvtudományban elsőként Melich János emelte a századforduló táján a kor nyelvészeti kutatásainak színvonalára. E tevékenysége elválaszthatatlan attól, hogy – Gombocz Zoltánnal együtt – a magyar nyelvre vonatkozóan megteremtette a modern értelemben vett etimológiai kutatásokat,[2] és ezzel együtt kidolgozta a szófejtésben nélkülözhetetlen hangtörténet alapjait is. A 20. század első harmadában elért eredményeihez kapcsolódott az 1930-as évektől Kniezsa István, aki a helynév-etimológia mellé – tulajdonképpen annak támogatására – létrehozta a helynevek szemantikai és morfológiai jegyeken alapuló tipológiáját, valamint ehhez kapcsolódóan a nevek kormeghatározó értékének elméletét, amellyel bizonyos helynévtípusokba tartozó nevek keletkezési idejét kívánta meghatározni a forrásokban való feltűnésüktől függetlenül.[3]

Ezt a helynévelemzési módszert – amely a 20. század közepére lényegében már minden részletében készen állt – Melich és Kniezsa valójában nem is a magyar nyelv történetének vizsgálata céljából dolgozták ki, hanem – ahogyan fő műveik címei: *A honfoglaláskori Magyarország,*[4] illetve a fentebb említett *Magyarország*

* A tanulmány az MTA Magyar Nemzeti Helynévtár Programja keretében készült.

[1] A 19. századi helynévkutatásról lásd *Szabó T. Attila:* A magyar helynévkutatás a XIX. században. In: *Uő:* Nyelv és település. Válogatott tanulmányok, cikkek. Bukarest 1988. 13–84. Első közlése: 1944.

[2] Ennek legfontosabb eredménye: *Gombocz Zoltán – Melich János:* Magyar etymologiai szótár I–II. Bp. 1914–1944.

[3] *Kniezsa István:* Magyarország népei a XI. században. In: Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III. Szerk. Serédi Jusztinián. Bp. 1938. II. 365–472.; *Uő:* Keletmagyarország helynevei. In: Magyarok és románok I–II. Szerk. Deér József – Gáldi László. Bp. 1943–1944. I. 111–313.

[4] *Melich János:* A honfoglaláskori Magyarország. Bp. 1925–1929.

népei a XI. században is mutatják – sokkal inkább a Kárpát-medence honfoglaláskori, illetve 11. századi etnikumtörténetének a kutatására hozták létre, vállalva egyúttal azt a forráshiányból adódó kényszert is, amely nyelv és etnikum azonosságából indult ki.

Eredményeiket a század második felében az Árpád-korral foglalkozó történészek széles körben felhasználták, megállapításaikra fontos történeti következtetéseket építettek. Ezek közül itt most csak a korszakkal foglalkozó egyik legfontosabb művet, Györffy György többkötetes munkáját, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajzát*[5] említem meg.

A század utolsó évtizedeire azonban a helynevekkel kapcsolatos, addig általánosan elfogadott tételeket egyre több körülmény megkérdőjelezte. Az első bírálók egyike az Árpád-korral foglalkozó jeles történész, Kristó Gyula volt, aki kezdetben főképpen a helynevekhez kapcsolódó kronológiai határokat vette revízió alá, majd átfogó tanulmányban helyezte Kniezsa módszerét a történettudomány számára alkalmazhatatlan, elfogadhatatlan eljárások közé.[6]

De meghaladottá váltak a korábbi elképzelések a történeti nyelvtudomány és az időközben önálló tudományszakká erősödött onomasztika kutatóinak többsége számára is. Ennek egyik oka a névelméleti felfogások gyökeres megváltozásában keresendő, amelyek a neveket a funkcionális nyelvszemléletnek megfelelően jelentéssel bíró nyelvi kategóriának tekintik. Ebben az elméleti keretben újraértelmezhetővé váltak a helynév-tipológia elemzési szintjei és alapkategóriái, és ennek alapján koherens helynévelemzési modell vált kialakíthatóvá.[7] Emellett előtérbe került a helynevek keletkezésének és változásának kognitív, illetőleg társadalmi háttere is, amely teret kapott a korai nyelvemlékek – közte a szórványemlékek – interpretálásában is.

Mindezek a körülmények együtt jártak a magyar onomasztikának az utóbbi három évtizedben történt látványos megerősödésével és tudományos presztízsének növekedésével. Kialakult a helynevek nyelvi elemzésének egy olyan elméleti kerete és vizsgálati módszertana, amely új perspektívákat nyitott e tudományterület számára. Ebben a témakörben nemcsak sokszínű tematikájú részletkutatások eredményei láttak napvilágot, hanem összegző munkák is megjelentek,[8] amelyek fontos feladatuknak tekintették a további kutatások legfontosabb irányainak

[5] *Györffy György:* Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza I–IV. Bp. 1963–1998.

[6] *Kristó Gyula:* Magyarország népei Szent István korában. Századok 134. (2000) 1. sz. 3–44.

[7] Ehhez főképpen lásd *Hoffmann István:* Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen 1993. Második kiadás: Bp. 2007.

[8] *Hoffmann István – Rácz Anita – Tóth Valéria:* History of Hungarian Toponyms. Hamburg 2017; *Uők:* Régi magyar helynévadás. *A* korai ómagyar kor helynevei mint a magyar nyelvtörténet forrásai. Bp. 2018. 459–470.; *Uők – Kis Tamás:* A magyar helynevek története. Debrecen 2022, lásd https://mnytud.arts.unideb.hu/mhntort/.

felvázolását is. E gondolatkörből tanulmányomban két témakört emelek ki a helynév-rekonstrukció és a helynevek kronológiai problémáit körüljárva.

Helynév-etimológia és helynév-rekonstrukció

A helynevek tudományos magyarázatában kezdetektől fogva keletkezésük vizsgálata áll a középpontban. A névkeletkezés, a névadás helyzetében ugyanis a névben az általa megjelölt helyről olyan ismeretek fejeződnek ki, amelyek fontosak lehetnek a múlt történetének kutatói számára. Ezeknek a névben rögzült információknak a felismerését azonban megnehezíti a nyelvek változása, valamint egymással való kapcsolata és ennek során egyes nyelvi elemek kölcsönzése. A névadás okairól, motivációjáról, magáról a névadási helyzetről pedig a legritkább esetben van csak közvetlen tudomásunk a régiségből.

Ezért a klasszikus helynév-etimológia többnyire kénytelen volt beérni azzal, hogy az egyes neveket magyarázva bemutatta, mely nyelvben, milyen nyelvi elemekből (közszókból és személynevekből) jött létre a kérdéses név. A nehezebben megfejthető nevek esetében azonban emellett más körülményeket is kénytelenek voltak figyelembe venni a szakemberek eredményeik hitelesítése érdekében. Ezek a vizsgálati szempontok a 20. század végére összegződtek, egységes keretbe rendeződtek, és a helynév-etimológia módszerének a helyébe egyre inkább a helynév-rekonstrukció eljárása lépett. Ennek főbb jellemzőit mutatom be a továbbiakban.

A helynév-rekonstrukció a nevekre – a klasszikus helynév-etimológiától eltérően – nem mint elkülönült nyelvi egyedekre, hanem mint gazdag összefüggésrendszerben, hálózatban létező nyelvi elemekre tekint. Ez a hálózat több dimenzióban vizsgálható.

Az első ezek közül az a nyilvánvaló elvárás, hogy a helynévadatok forrásokban való feltűnését az adott forrás viszonyrendszerében kell értelmezni. Ennek az amúgy evidensnek tűnő szempontnak a fontosságát különösen szemléletesen bizonyították Benkő Lorándnak az 1990-es évek elejétől írott Anonymus-tanulmányai,[9] emellett ő volt az is, aki a leginkább szorgalmazta a kulcsfontosságú szórványemlékek újraelemzését is.

Ennek megfelelően – Bárczi Géza klasszikus művét[10] több mint fél évszázaddal követve – két monográfia is napvilágot látott a Tihanyi alapítólevélről.[11] Majd

[9] *Benkő Loránd:* Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról. Bp. 1998; *Uő:* Beszélnek a múlt nevei. Tanulmányok az Árpád-kori tulajdonnevekről. Bp. 2003.

[10] *Bárczi Géza:* A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp. 1951.

[11] *Hoffmann István:* A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. A Magyar Névarchívum Kiadványai 16. Debrecen 2010; *Szentgyörgyi Rudolf:* A Tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatikai és nyelvi leírása. Bp. 2014.

ezt követték további munkák a Tihanyi összeírásról,[12] a Százdi alapítólevélről,[13] a Bakonybéli összeírásról[14] és a Garamszentbenedeki alapítólevélről[15]. E fontos munkák a legújabb nyelv- és névtörténeti ismeretek birtokában új megvilágításba helyezték a forrásokban ránk maradt több száz 11. századi helynévi adatot.

Kiemelendő, hogy ezek a vizsgálatok szakítanak azzal a hagyományos nyelvtörténeti felfogással, amely – a helyesírás- és hangtörténeti vizsgálatok szempontjait szem előtt tartva – szinte kizárólag az eredetiben megőrződött, hiteles forrásoknak szánt figyelmet. Szőke Melinda fent említett munkája nyomán többen is igazolták, hogy az átiratban fennmaradt, illetve a hamis, valamint az interpolált oklevelek helynévanyaga megfelelő módszertan alkalmazásával ugyancsak hasznosítható nyelv- és névtörténeti szempontból. Ez az eljárás elsősorban a legkorábbi helynévkincsről való ismereteinket gyarapíthatja: ott nyújt tehát segítséget, ahol a legjelentősebb az adathiány.

E munkák szerzői kitüntetett figyelmet szentelnek annak a – mondhatni történeti szocioonomasztikai – kérdésnek is, hogy az oklevelek kiállításában közreműködő személyek miként befolyásolhatták az oklevelekben megjelenő vulgáris elemek nyelvi alkatát. Különösen fontosak azok a megállapítások, amelyek a nevek szövegbe foglalásának gyakorlatát, illetve az oklevélszerzőkhöz kapcsolható elemeket tárgyalják.

Elemi követelménynek tűnik, hogy a névadatok vizsgálata ne elszigetelten, hanem tágabb összefüggésrendszerben, egymásra vonatkoztatva történjen meg. A hagyományos etimológia azonban gyakran megelégedett néhány adat kiemelésével a gazdag adatsorból, sőt az adatok pontos azonosítását, lokalizálását sem tekintette elengedhetetlen feltételnek, mivel főképpen a nevek formai oldalára (morfológiai és hangtani jellegére) fordította figyelmét.

A lokális azonosítás és a minél gazdagabb adatolásra való törekvés nélkülözhetetlen a nevek változásainak vizsgálatában, ami a helynév-rekonstrukciónak is alapvető szempontja. A nevek változástipológiája ugyanis fontos kronológiai következtetésekre ad lehetőséget, és a változásvizsgálat a nyelvi adaptáció körülményeinek elemzésében is kiemelt szerepet tölt be.[16]

---

[12] *Kovács Éva:* A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 34.) Debrecen 2015.

[13] *Kovács Éva:* A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 48.) Debrecen 2018.

[14] *Pelczéder Katalin:* A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 56.) Debrecen 2022.

[15] *Szőke Melinda:* A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 33.) Debrecen 2015.

[16] Ehhez lásd *Tóth Valéria:* Településnevek változástipológiája. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 14.) Debrecen 2008.

A lokális azonosítás fontossága – amely a történészek számára persze mindig is elsődleges jelentőséggel bírt – felveti azt a szempontot is, hogy az egyes neveket és jelöltjeiket lokális összefüggésrendszereikben is feltétlenül vizsgálni kell. A lokális környezet vizsgálata egyrészt nélkülözhetetlen a névadás motivációjának hitelesítése szempontjából: mivel ugyanis a névadás szituációjáról – ahogyan erre már utaltam – nincsenek konkrét ismereteink, ezt csak általános kognitív-szemantikai tapasztalatok alapján vázolhatjuk fel; elkerülhetetlen tehát, hogy ezeket az ismereteket szembesítsük a valóság konkrét viszonyaival. A névkörnyezet figyelembevétele másrészt az adott név kapcsolatrendszerének az elemzését jelenti, összevetve azt a térség további makro- és mikroneveivel. Ennek fontossága azon a feltevésen, illetve ismereten alapul, hogy egy-egy földrajzi és társadalmi szempontból összetartozónak tekinthető térség névadásában hasonló névminták érvényesülnek, és az egyes neveknek e névmintákhoz való viszonya is feltétlenül vizsgálandó. A helynevek lokális szemléletű elemzése különösen fontos a többnyelvű térségek nyelvi térszerkezetének és e mintázat változásának felvázolásában.

Régi tapasztalata az is a névkutatásnak, hogy egy-egy névforma a nyelvterület különböző részein is feltűnik, ahogyan ezt például a *Taszár* településnevek esete is mutatja. Ezek együttes elemzése a névrekonstrukció folyamatában – a fentiekből következően – azokra a kérdésekre is választ kínál, hogy a nevek keletkezésében és történeti változásaiban milyen azonosságok és különbözőségek mutatkoznak meg mind területi, mind pedig kronológiai vonatkozásban.[17] Ha ugyanis a szláv 'ács' jelentésű foglalkozásnévből eredő *Taszár ~ Teszér* településneveket összevetjük a végső soron ugyancsak a szlávból átvett 'pajzsgyártó' értelmű foglalkozásnévből származó *Csatár ~ Csitár* településnevekkel, világosan kirajzolódnak területi különbségeik, amelyekből név- és szótörténeti következtetések vonhatók le. A *Taszár ~ Teszér* helynevek ugyanis a történelmi Magyarország északnyugati-nyugati részén fordulnak elő, ami arra utal, hogy e nevek névadói valószínűleg szláv nyelvűek lehettek. A *Csatár ~ Csitár* nevek viszont lényegében az egész ország területén megtalálhatók, amiből inkább magyar nyelvű névadó népességre következtethetünk.

E területi alapú vizsgálat még inkább hatékony lehet, ha ennek során a nevek nyelvi kapcsolatrendszerének további dimenzióit is figyelembe vesszük. A lexikális-morfológiai viszonyok összefüggései alapján vizsgálhatók például azok a nevek, amelyek azonos lexikális elemekből alakultak, mint például a nyelvünkből mára közszóként eltűnt *debre ~ debrő ~ deber* 'völgy, gödör' földrajzi köznévből alakult helynevek. Ez a szláv eredetű szó a magyar helynévkincsben többféle névalkotási eljárással is megjelenik: metonímiával (vagyis a formáját érintő nyelvi

[17] Ehhez lásd *Tóth Valéria:* Módszertani problémák a Kárpát-medence régi helyneveinek etimológiai kutatásában. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 21–48.

változások nélkül), névképzéssel és összetétellel is alakultak belőle helynevek, amelyek a nyelvterület különböző részein is előfordulnak, bizonyítva névadóik magyarnyelvűségét.[18] Ezek a névbokorvizsgálatok nemcsak az egyes névrekonstrukciók bizonyosságát erősítik, hanem a névrendszerek és ezáltal a nyelv területi és kronológiai viszonyainak jellemzőire is rávilágíthatnak.

A nevek szemantikai természetű kapcsolatrendszerén alapuló vizsgálata elsősorban a névadás kulturális-történeti hátterének megvilágítását teszi lehetővé. Ez az eljárás korábban is használatban volt már, ám a helynév-rekonstrukció egyik dimenziójaként – a fenti vizsgálati szempontokkal együtt alkalmazva – új összefüggésekre irányíthatja rá a figyelmünket.

A helynevek keletkezésének időbeli viszonyai

A helynév-rekonstrukciónak – ahogyan az etimológiának is – a leggyengébb pontja a név keletkezési idejének megállapítása. Ehhez az adatolás csak annyiban járulhat hozzá, hogy a forrásokban való megjelenés kétségtelenül jelzi a név meglétét. Ezt a problémát Kniezsa István az általa létrehozott helynév-tipológia alapján kísérelte meg feloldani oly módon, hogy az egyes névtípusokhoz (például az úgynevezett puszta személynévi településnevekhez vagy a törzsnévből alakult nevekhez) konkrét időhatárokat rendelt, amelyek között – megítélése szerint – az adott csoportba tartozó nevek keletkeztek. Az egész felfogásnak korábban már részletes bírálatát adtuk,[19] itt most csak a nyelvnek azt az általános jellegzetességét emelem ki, hogy a nyelvi változások nemcsak hogy többnyire igen hosszú lefolyásúak, hanem nagy térbeli eltérés is jellemző az érvényességükre. Ebből adódóan egyes nyelvjárásokban akár ma is használatban lehetnek olyan formák, amelyek szélesebb körben az Árpád-korban voltak elterjedtek. A nyelv ezen általános sajátossága alól természetesen a helynevek sem kivételek.

Az egyes nevekhez tehát valamely névtípusba való tartozásuk alapján nem rendelhetünk hozzá abszolút értelemben vett kronológiai értéket, de egyfajta relatív időbeliséggel a különféle névtípusok mégiscsak jellemezhetők. Kniezsa helyesen ismerte fel tehát, hogy egyes névtípusok összességükben régebbiek, archaikusabbak másoknál; azt az eljárását azonban nem fogadhatjuk el, hogy egy-egy – alapvetően nem nyelvi érvek alapján kijelölt – időintervallumba sorolt be minden egyes, az adott típusba tartozó nevet.

Amennyiben nyelvi tekintetben biztos ismeretekre kívánunk támaszkodni, akkor csakis a ténylegesen előforduló helynévadatokra hagyatkozhatunk a

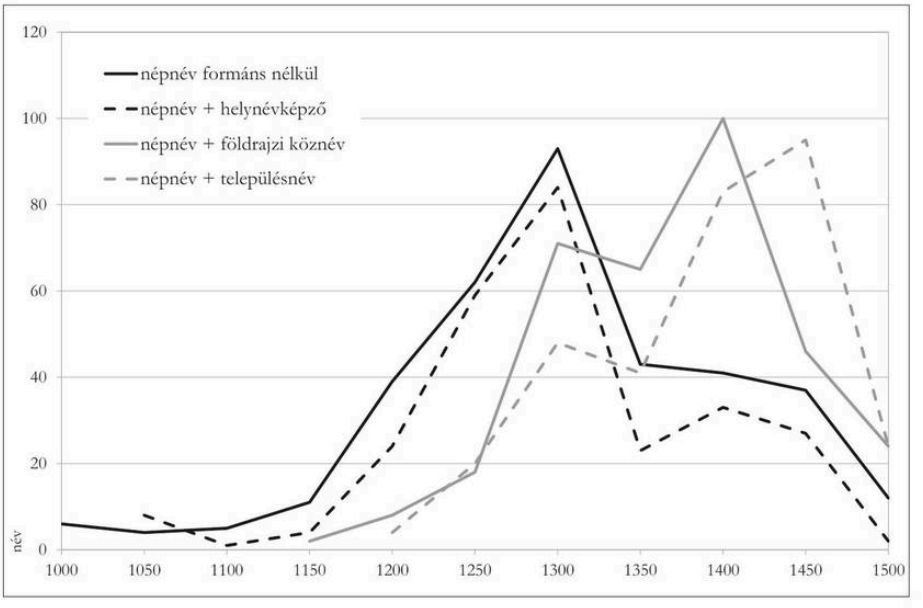
[18] *Hoffmann István:* Egy elfeledett földrajzi köznév nyomában. Helynévtörténeti Tanulmányok 10. (2014) 119–138.

[19] *Hoffmann István – Tóth Valéria:* A nyelvi és az etnikai rekonstrukció kérdései a 11. századi Kárpát-medencében. Századok 150. (2016) 2. sz. 257–318.

kronológia kérdésében még akkor is, ha tudjuk, hogy az egyes nevek forrásokbeli előfordulása a keletkezésükhöz képest véletlenszerű. Ha azonban nem egyedi nevek kronológiai viszonyait vizsgáljuk, hanem nagyobb névállományokét, névrendszerekét, akkor ez az esetlegesség az adatolásban kiegyenlítődik, hiszen minden névtípust egyformán érinthet.

Figyelembevéve azt, hogy a helynevek időbeli változása és ezzel együtt térbeli változatossága mind szemantikai, mind pedig szerkezeti jellegzetességeiket is érinti (ugyanúgy, mint minden más nyelvi elemét is), az egyes helynévtípusok relatív kronológiai viszonyait is ezekben az összefüggéseikben vizsgálhatjuk.

1. ábra: A népnévből alakult településnevek relatív kronológiai viszonyai az ómagyar korban

Forrás: *Rácz Anita:* Etnonimák a régi magyar településnevekben. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 37.) Debrecen 2016. 180. alapján.

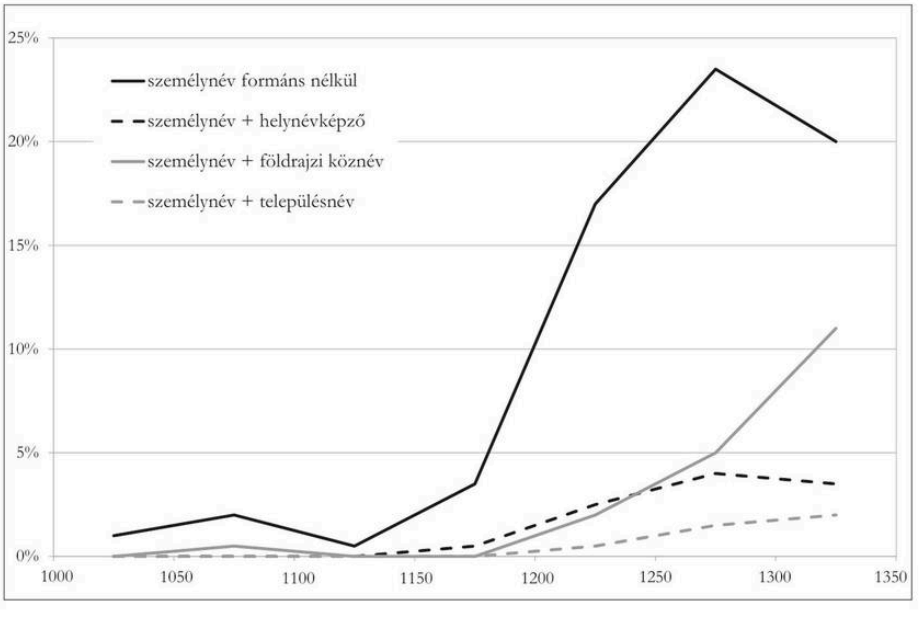
Rácz Anita ezt a vizsgálati szempontot elsőként egy szemantikailag egynemű helynévtípusra, a népnévvel alakult településnevekre alkalmazta, amelyek a magyarság közé betelepülő idegen eredetű és nyelvű népelemekre utalnak.[20] Szerkezeti tekintetben jelen vannak közöttük a településnevekre jellemző alapvető szerkezeti típusok: az egyrészes nevek (amelyekben a népnév alapalakban: *Német* vagy

[20] *Rácz Anita:* A nép- és törzsnévi helynevek történeti tipológiai sajátosságai. Helynévtörténeti Tanulmányok 11. (2015) 17–34.

képzővel: *Németi* szerepel) éppúgy, mint a kétrészesek (a népnév települést jelentő földrajzi köznév: *Németfalu,* vagy már meglévő településnév: *Németkér* jelzőjeként áll). Az ebbe a szemantikai névtípusba tartozó több mint 1300 ómagyar kori településnév szerkezeti változatai jellegzetes kronológiai viszonyokat mutatnak: az egyrészes nevek első előfordulásainak csúcsidőszaka több mint másfélszáz évvel megelőzi a kétrészesekét (1. ábra).

Ugyanez a trendforduló, a kétrészes nevek aránybeli előretörése a személynevet tartalmazó településnevek körében – Tóth Valéria kutatásai szerint – már a 13. század második felében megmutatkozott (2. ábra).

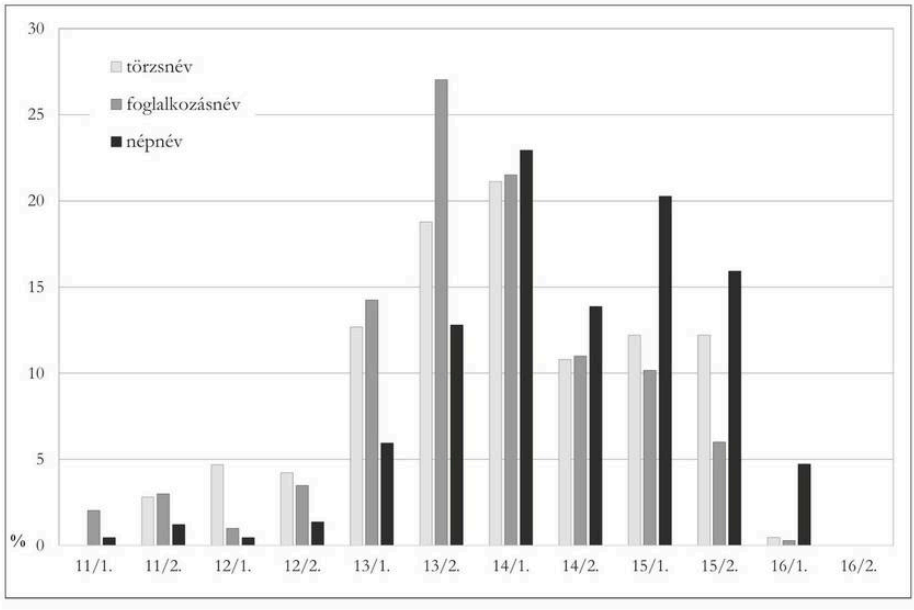
2. ábra: A személynévből alakult településnevek relatív kronológiai viszonyai a korai ómagyar korban

Forrás: *Tóth Valéria:* Személynévi helynévadás az ómagyar korban. (A Magyar Névarchívum Kiadványai 41.) Debrecen 2017. 88. alapján.

Hasonló összefüggéseket tapasztalunk akkor is, ha különböző szemantikai csoportba tartozó településnév-típusokat hasonlítunk össze kronológiai tekintetben: ebből az összevetésből az derül ki, hogy a törzsnévből és a foglalkozásnévből alakult nevek 14. század előtti előfordulása jóval gyakoribb más szemantikai csoportokénál, még a fentebb említett népnevekénél is (3. ábra).

3. ábra: A társadalmi csoportnévből alakult településnevek relatív kronológiai viszonyai az ómagyar korban

Rácz Anita: A foglalkozásnévi eredetű településnevek történeti tipológiai sajátosságai. In: A nyelv dimenziói. Tanulmányok Juhász Dezső tiszteletére. Szerk. Bárth M. János – Bodó Csanád – Kocsis Zsuzsanna. Bp. 2015. 419. alapján.

Ezek a relatív kronológiai vizsgálatok konkrét nyelvi adatok alapján igazolnak olyan feltevéseket, amelyeket korábban többnyire vitatható, semmiképpen sem bizonyítható – nem nyelvi természetű – érvek alapján fogalmaztak meg. Emellett ismételten fontos hangsúlyozni azt a különbséget is, hogy a relatív kronológiai felfogás szakít azzal a korábbi téves gyakorlattal, amely a különböző típusokba tartozó egyes nevek keletkezését – nyelvi jellegzetességeiknek megfelelően – valamely behatárolt időszakban tartja csak elképzelhetőnek.

Ezzel a felfogással persze megfosztjuk magunkat attól az – egyébként téves – elképzeléstől is, hogy például minden olyan településnevet, amely személynévből alakult formáns, vagyis helynévképző vagy 'település' jelentésű földrajzi köznévi utótag nélkül, 13. század előtt keletkezett névnek (és így településnek) tekintsünk. Helyette viszont adódik az a valós lehetőség, hogy egyes térségek településnév-állományát egy-egy hosszabb időszakra vonatkozóan időbeli jellegzetességeit tekintve is a tényleges adatok alapján jellemezzük. A relatív kronológia által különböző időrétegekbe sorolt (tehát archaikusabb, illetve újabb típusú) nevek elemzése ugyanis kirajzolja egy-egy térség névmintázatát, amelyet időbeli változásában is jellemezni tudunk. Az ómagyar kori Bihar vármegye településnevei

például jól mutatják összességében is azt a változást, amelyet a fentiekben egyetlen szemantikai típusra, a magyar nyelvterület népnevet tartalmazó településneveire vonatkozóan megállapítottunk, és amely az egyrészes nevek fokozatos háttérbe szorulását jelzi az időben egyre inkább előtérbe kerülő kétrészes nevekkel szemben. A 13. század végén az egyrészes nevek még az egész névállomány négyötöd részét tették ki, ezek aránya a 16. század végére majd 20%-kal csökkent. Ennél is erőteljesebb a személynévből alakult nevek arányváltozása: ezek az első időszakban a településnevek több mint felét adták, három évszázaddal később viszont már csak a bő negyedét.[21]

A relatív kronológiai vizsgálatokat eredményesen alkalmazhatjuk különböző térségek azonos korból való névállományának jellemzésére is: ebben az összevetésben egyes térségek névmintázatai eltérést mutathatnak archaikus, illetve újszerű tipológiai jellegzetességeik tekintetében. A nem túl hosszú folyású Zsitva völgyének alsó szakasza például némileg archaikusabb mintázattal jellemezhető, mint a felső, mivel az alsó szakaszon a nevek 91%-a egyrészes, és a személynévi eredetűek 60%-ot tesznek ki; a felső szakaszon ugyanezek a típusok 87%, illetve 50%-os arányban jelennek meg.[22]

Két távolabbi térségnek, a fent említett Biharnak és a Bakonyalja vidékének összevetése mind a 13., mind a 16. századra vonatkozóan még határozottabb eltérést jelez a Bakonyalja archaikusabb névmintázatával. Itt ugyanis a 13. század végén még 90% volt az egyrészes nevek aránya, ami a 16. század végére 64%-ra esett vissza, a személynévieké pedig 66%-ról csaknem a felére, 34%-ra csökkent.[23]

A nyelvi térszerkezet vizsgálatának lehetőségei

Ezeknek a térségeknek a vizsgálata jó példát nyújt arra vonatkozóan is, hogy a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia módszerét alkalmazva milyen eredményekre juthatunk a magyar és más Kárpát-medencei nyelvek térszerkezetének feltárásával. A településnevek mellett a többi névfajta, a víznevek és a mikronevek elemzésbe történő bevonásával pedig a korábbiaknál jóval eredményesebben tudjuk megítélni a helynevek nyelvi eredetbeli rétegeinek egymáshoz való időbeli és térbeli viszonyait és az egyes térségekben együtt élő nyelvek kapcsolatrendszerét. Ennek az igen komoly sikerekkel kecsegtető eljárásnak a részleteit itt azonban nincs módom tárgyalni.

---

[21] *Hoffmann I. – Rácz A. – Tóth V.:* A korai ómagyar kor helynevei i. m. 371–377.

[22] *Hoffmann István:* Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. Helynévtörténeti Tanulmányok 15. (2019) 49–88.

[23] *Hoffmann István:* Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. Magyar Nyelvjárások 57. (2019) 23.

A fent elmondottak összegzéseképpen azt állapíthatjuk meg, hogy az Árpád-kori Magyarország onomasztikai és nyelvi térszerkezetének vizsgálatában a helynév-rekonstrukció és a relatív kronológia elemzési módszere újfajta lehetőségekhez juttatja a kutatókat. E módszerek alkalmazása az egyes térségekre vonatkozóan elvégzett kutatómunka során újabb részletekkel gazdagíthatja az eljárást, és finomíthatja az eddigi megállapításokat. A nyelvi elemeknek a nyelv- és névtörténeti módszerekkel történő vallatása azonban csakis a nyelvre vonatkozó ismereteket tárhat fel, közvetlenül semmiképpen sem alkalmas település- és etnikumtörténeti következtetések levonására. Ezen a téren újabb eredményeket a történettudomány és a régészet ismereteivel való összevetés ígér leginkább.

TOPONYMIC RECONSTRUCTION AND THE CHRONOLOGICAL LAYERS OF TOPONYMS

By István Hoffmann

SUMMARY

The history of language and toponyms is an important auxiliary and partner science of history in the research of early Hungarian history. The use of toponymic sources from the Middle Ages is indispensable for clarifying the linguistic and ethnic conditions of that period. In this field, particularly in the first half of the 20th century, János Melich and István Kniezsa achieved significant results through the development of toponymic etymology and typology. However, the general development of research in the history of names and languages has highlighted their shortcomings, which can be remedied by applying methods developed in recent decades. Toponymic reconstruction, which has replaced toponymic etymology, employs a far more complex set of criteria to trace the history of the origin and evolution of individual names, as well as the position of each toponym within a broader or narrower system of names. The temporal specificity previously applied is no longer considered a chronological feature valid for every element of each type of toponym. In contrast, the examination of the relative chronological relationships between the various types allows for a comparative analysis of different regions within the linguistic area and, at the same time, for the presentation of changes in the linguistic spatial structure.